

Kamus-ı Türkî'de Seçim Sınırlamaları

Selectional Restrictions in Kamus-ı Türkî

Şahru Pilten Ufuk*

Öz

Dil sistematik bir yapıya sahiptir. Bu dizge içindeki bütün unsurlar gibi konuşmacının kelime seçimi de bir düzen dâhilinde gerçekleşir. Cümleler rastgele seçilmiş sözlük birimlerden oluşmaz. İki sözlük birimin birlikteliği ancak anlam yapılarında bulunan ve öğelerin birlikte kullanılabilirlik özellikleri üzerine bir takım şartlar getiren önerme özellikleri uygunsa gerçekleşebilir. *Seçim sınırlaması* olarak adlandırılan bu önerme özelliklerine dikkat edilmemesi anlam bozukluğuna sebebiyet verir. Bu yüzden sözlük birimlerin seçim sınırlaması bilgisinin sözlüklerde yer alması dil kullanıcıları açısından önemlidir.

Peki, Türk sözlükçülüğünde bir dönüm noktası olarak görülen Kamus-ı Türkî'de madde başı kelimelerin seçim sınırlamalarına ne ölçüde yer verilmiştir? Seçim sınırlamaları okuyucuya hangi yöntemlerle aktarılmıştır? Çağdaş sözlüklerden bu konuda farklılık göstermekte midir? Seçim sınırlamalarına vermiş olduğu değer Şemsettin Sami'nin dünya görüşüyle ilişkilendirilebilir mi? Bu çalışmada söz konusu araştırma sorularına cevap aranmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kamus-ı Türkî, Seçim Sınırlamaları, Sözlük Sınırlamaları, Şemsettin Sami

* Doç.Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, sahrupiltenufuk@sakarya.edu.tr

Bu makale iThenticate sistemi tarafından taranmıştır.

Makale Gönderim Tarihi: 3 Haziran 2018

Abstract

The language has a systematic structure. Like all elements in this system, the word choice of the speakers takes place in an order. Sentences do not consist of randomly selected lexical items. Two lexical items can be used together if only their propositional features in their meaning structures that bring some conditions on co-occurrence properties match. Failure to pay attention to the properties of this proposition, called *selectional restrictions*, cause to incoherency. Therefore, it is important in terms of language users to include the selectional restrictions information of lexical items in dictionaries.

How often does the knowledge of selectional restrictions of the lexical items are given in Kamus-ı Türkî, which is seen as a milestone in the Turkish lexicography? Which methods are used in transferring knowledge of the selectional restrictions to the reader? Does the contemporary dictionaries differ from Kamus-ı Türkî in this respect? Can the value given to the selectional restrictions be related to Semsettin Sami's worldview? In this study, answers to these research questions are sought.

Keywords: Kamus-ı Türkî, Selectional Restrictions, Lexical Restrictions, Şemsettin Sami

1. Giriş

1.1. Konu, kapsam ve sınırlılıklar

Kamus-1 Türkî (1317=1899-1900) içerik açısından olduğu kadar üslup ve düzenleme özellikleri ile de pek çok yenilikleri beraberinde taşıyan bir sözlüktür. Mükemmeliyetçi bir tarzı yansıtan eser günümüz sözlük biliminde kurallaşan pek çok ilkeyi bünyesinde taşımaktadır. Bu yönleriyle Şemsettin Sami, kaleme aldığı Kamus-1 Türkî adlı sözlüğüyle Türk sözlükçülüğünü o dönemde Batıda düzenlenen iki dilli sözlüklerin de üzerine çıkarmış ve Türkiye Türkçesi için yazılan çağdaş sözlüklerin temelini oluşturmuştur.

Bu çalışmanın araştırma konusu günümüzde edim bilim, söz dizimi, anlam bilim ve sözlük bilim çalışmaları için ayrı bir öneme sahip olan seçim sınırlamalarının Kamus-1 Türkî'deki yeridir. Bu doğrultuda birinci bölümde sözlük ve seçim sınırlamaları kavramları tanımlanarak seçim sınırlamalarının sözlükçülükteki yeri açıklanmıştır. İkinci bölümde seçim sınırlamalarının Kamus-1 Türkî'de okuyucuya ne ölçüde ve hangi yollarla yansıtıldığı ortaya koyulmuştur. Üçüncü bölümde ise bulgular Şemsettin Sami'nin düşünce dünyası, dil ve sözlükçülük anlayışı ışığında değerlendirilmiştir.

Orijinal metin parçalarının gösteriminde Kamus-1 Türkî'nin Enderun Kitabevi tarafından İstanbul'da 1989 yılında yayımlanmış nüshası (=KT) kullanılmıştır. Latin harflerine aktarımında ise eserin Paşa Yavuzaslan tarafından hazırlanarak TDK tarafından 2015 yılında yayınlanan baskısı (=YKT) esas alınmıştır. Kelime tanımlarının aktarımında ve kısaltmaların gösteriminde YKT'de kullanılan imlâ düzeni korunmuştur. Seçim sınırlamalarının gösteriminde üretici dil bilgisi üslubu esas alınarak seçim sınırlılıklarını yansıtan kavram alanları köşeli parantez içinde, + işaretiyle, büyük harfle gösterilmiştir. Ardından kavram alanlarının metinde geçen temsilcileri parantez içinde italik olarak verilmiştir.

1.2. Seçim sınırlaması nedir?

Dil denen dizge içinde hangi *sözlük birimin* (İng. *lexeme*; *lexical item*), hangi bağlamda kullanılacağını belirleyen en önemli husus-

lardan biri ifadenin sahip olduğu sınırlamalardır. *Sözlük sınırlamaları* (İng. *lexical restrictions*) adı verilen bu sınırlamalar konuşurlar tarafından üretilen iletiye ilave bilgi, söyleme bağlayıcılık ekleyerek dinleyicinin şifre çözme görevini kolaylaştırır (Cruse, 1986: 278).

Sözlük sınırlamaları sözlük birimin anlam ve eş dizim (İng. *collocation*) özelliklerine bağlı olarak meydana gelir. Yani sözlük birimin anlam yapısından kaynaklanabildiği gibi, konuşurlar tarafından tarih boyunca oluşturulan kullanım alışkanlıklarına bağlı olarak da gelişebilir. Bu doğrultuda anlam ve kullanım sahası açısından sözlük sınırlamaları *seçim sınırlamaları*¹ (İng. *selectional restrictions, selection restrictions selectional preferences*²) ve *eş dizim sınırlamaları* (İng. *collocational restrictions*) olarak ikiye ayrılır³.

Seçim sınırlamaları terimi Katz ve Fodar (1963) tarafından üretici gramer teorisine anlam bileşenleri kavramını ekleme gayreti doğrultusunda türetilmiş ve Noam Chomsky (1965)'nin geliştirdiği üretken dilbilgisinin özellikle ilk dönemlerinde anahtar kavramlarından biri olmuştur. Günümüzde özellikle doğal dil işleme alanının ve bilgisayarlı sözlük bilimin üzerinde çalıştığı alanlardan biridir. Bununla birlikte bu kavramın söz diziminin mi yoksa anlam biliminin mi içine dâhil edilmesi gerektiği hâlen tartışma konusudur. Bu kavramın dil bilgisinin dışında tutulması gerektiğini savunanlar da bulunmaktadır.

Seçim sınırlamaları kısaca “sözlük birimin anlam yapısında bulunan ve ögelerin birlikte kullanılabilirlik özellikleri üzerine bir

1 Aksan (2009: 49) bu kavram için *yönlendirme kuralları* (İng. *projection rules*) teriminin de kullanıldığını belirtir.

2 1960-1970 yıllarında bu fenomen için Batı literatüründe *selectional restrictions* veya *selection restrictions* terimi tercih edilmekteydi. Çağdaş derlem temelli çalışmalarda ise bu kavram için *selectional preferences* terimi rağbet görmektedir (Mechura 2008: 5).

3 Bu iki terim daha önceki çalışmalarımızda tarafımızdan seçmesel sınırlamalar ve eş dizimsel sınırlamalar şeklinde kullanılmıştı (bkz. Pilten 2008, Pilten 2009, Pilten 2011, Pilten 2013). Bununla birlikte bu terimleri daha sadeleştirmek amacıyla seçim sınırlamaları ve eş dizim sınırlamaları ifadelerinin kullanılması uygun görülmüştür.

takım şartlar getiren önerme özellikleri” olarak tanımlanabilir. Seçim sınırlamaları sözlük birimin kendi tabiatından kaynaklanır. Anlam ayırıcı özelliklerine bağlı olarak oluşur. Sözlük birimin anlam çevresi (İng. *semantic environment*) yani birlikte kullanıldığı ifadeler seçim sınırlamalarıyla uyumlu olmak zorundadır. Meselâ öldür- fiilin seçimi sınırlaması gereği [+CANLI] nesnelere gerektirir. iç- fiilinin ancak sıvı gıdalarla [+İÇECEK], ye- fiilinin ise katı gıdalarla [+YİYECEK] birlikte kullanılabilir olması onların seçim sınırlamalarından ileri gelmektedir (Cruse, 1986: 278; Leech, 1969: 138). şarkı söylemek özne açısından [+İNSAN] ile; ötüşmek ise bazı hayvanlarla [+KUŞ veya BÖCEK] sınırlıdır. *tadmak* ve *yemek* aynı kavram alanına girmekle birlikte “yeme miktarları” açısından farklı sınırlamalara sahiptir. *gelmek* ve *gitmek* sözcüklerinin ikisi de hareket bildirmekle birlikte belirtmiş oldukları hareketin yönü açısından birbiriyle zıt sınırlamalara sahiptir.

Konuşmacıların özellikle yakın anlamlı veya aynı kavram alanında yer alan ifadeler arasından yapacağı sözcük seçiminin temelini seçim sınırlamaları oluşturur. Diğer dil bilgisi kategorileriyle karşılaştırıldığında fiillerin ve sıfatların seçim sınırlamaları daha belirgindir (Jeffries, 1998: 122).

Cruse (1986)’a göre seçim sınırlamaları kelimenin temel anlamında yer almaktadır. Cruse (1986) bu bakış açısıyla “geçmek” temel anlamına sahip İng. *pass away* fiilinin “ölmek” anlamındaki kullanımında insan özneye gerek duyma özelliğini seçim sınırlaması olarak değerlendirmemiştir. Bu görüşe katılmayan başka dil bilimciler bulunmaktadır (Bierwisch, 1970; Herbst, 1996). Bununla birlikte bu çalışmada seçim sınırlamalarının belirlenmesinde Cruse (1986) esas alınmıştır.

1.3. Sözlük Bilimi Açısından Sözlük Sınırlaması

Sözlük bilimi “bir dilin veya karşılaştırmalı olarak çeşitli dillerin söz varlığını sözlük biçiminde ortaya koyma yöntemlerini ve uygulama yollarını gösteren dil bilimi dalı”dır (Aksan, 2009: 69). Sözlük biliminin araştırma sahası oldukça geniştir. Sözcüklerin sözcük anlam bilimi, morfoloji, fonoloji ve yazı bilimi (İng. *graphological*) özelliklerini, etimolojilerini, zaman içindeki değişim

süreçlerini içine alır. Ayrıca bu bilim dalı; üslup ve edebî açıdan yazarların kullanmış olduğu sözcüklerin özelliklerini, türlerini, yer aldıkları söylem çeşitlerini, lehçeleri ve kesitleri (İng. *register*), söz varlığındaki yerleri ve kelime yapılarının tipolojilerini inceler. Özetle hangi açıdan olursa olsun sözcükler ve söz varlığı üzerine her türlü sistematik çalışmanın sözlük bilimin konusuna girdiği söylenebilir (Cruse, 2006: 96).

Seçim sınırlaması kelimelerin anlam ayırıcılarına bağlı olarak gelişen bir özelliğidir. Doğru seçim sınırlamasına sahip ifadelerin kullanımı az sözle çok şey ifade edilmesini sağlayarak dilin iktisadî yapısını destekler. Yanlış seçimler ise dinleyiciye yanlış mesajlar iletilmesine, anlam kargaşasına yol açar. Kelimelerin seçim sınırlamalarının ihlâl edilmesi dinleyiciler tarafından anlatım bozukluğu olarak görülür. İnsan zihninde dünya bilgisine, kazanılmış deneyimlere bağlı olarak yaşayan bu özellikler "*Kadın kuzuyu besledi.*" gibi bir tümcenin anlamlı, kabul edilebilir, doğru bir tümce olarak üretilmesini ve algılanmasını sağlar. Bunun yerine, "*Kadın iskemleyi besledi.*" denilmesi *iskemle* kelimesi ile *beslemek* eyleminin seçim sınırlamaları bağdaşamayacağı için mantıklı ve kabul edilebilir olmayacaktır (Aksan, 2009: 49).

İnsanlar kelimelerin seçim sınırlamalarını ana dili edinimi esnasında özel bir çaba göstermeden öğrenirler. Bununla birlikte yabancılarla dil öğretimi ve çeviri bilim çalışmalarının sağlıklı bir şekilde yürütülebilmesi için seçim sınırlaması bilgisinin net bir şekilde belirlenmesi ve bu bilgilerin sistematik olarak yer aldığı başvuru eserleri üretilmesi gerekmektedir. Bu sahalarda için büyük önem taşıyan seçim sınırlamalarının belirlenmesi ve tanımlanması görevi öncelikle sözlük bilimcilerin görev sahasına girmektedir.

Seçim sınırlamalarının belirlenmesi konusundaki yaklaşımlar klasik ve çağdaş olmak üzere iki ayrı sınıfta incelenebilir. Klasik yaklaşımda seçim sınırlamaları genel olarak dil uzmanları tarafından sınırları kesin ve net olarak belirlenmiş birer kural değil, bir eğilim olarak görülmektedir. Bu görüşe sahip olanlar belirli bir sözcük ilişkisinin kabul edilebilir olup olmadığı sorusunun "evet" ya da "hayır" şeklinde kesin cevabı olamayacağını, bu soruya ancak "daha çok" veya "daha az" ya da "içeriğe bağlı" niteliğinde

cevaplar verilebileceğini savunmaktadır. Karşı görüşte olan dil uzmanları ise seçim sınırlaması konusuna dar bir açıdan yaklaşmakta⁴ ve seçim sınırlarının söz dizimi sınırlarından daha belirgin olduğunu iddia etmektedir. Bu konuya “*Entellektüel fareler kırmızı filleri yemeyi tercih eder*” gibi mantık açısından kurulması mümkün olmayan cümleleri örnek vererek bu tarz cümlelerin söz dizimi açısından düzgün olsa da dünyadaki deneyimlerimizle uyuşmadığı için, sözcüksel olarak şüpheli olacağını vurgulamaktadırlar (Jackson ve Zé Amvela, 2000).

Seçim sınırlamalarının belirlenmesindeki çağdaş yaklaşımlar ise bilgisayar teknolojisine dayanır. 1960’lı yıllardan itibaren sözcüklerin biçimini, anlamını ve davranışını araştırmak ve elektronik sözcükleri geliştirmek üzere bilgisayarlı sözlük bilim (İng. *computational lexicology*) alanı ortaya çıkmıştır. Bu alanda insan kullanıcılarına hitap eden sözlüklerin yanı sıra doğal dil işleme uygulamalarında kullanılmak ve bilgi elde etmek amacıyla makineler tarafından okunabilir sözlükler de oluşturulmaktadır. Elde edilen araştırma sonuçları, kelimeler arasındaki anlam ilişkilerini çıkarmak, kelimelerin anlamlarını ve tanımlarını geliştirmek ve kalıpları tanımlamakta kullanılmaktadır. Ayrıca günümüzde dil mühendisliği (İng. *language engineering*) metinlerden bilgisayar yardımıyla bilgi çıkarma, soru cevaplama, metin özetleme ve metin analizi gibi çeşitli uygulamalarda bilgisayarlı sözlük bilimin gelişimini yönlendirmektedir (Litkowski, 2006).

2. Kamus-1 Türkî'de Seçim Sınırlamaları

KT’de kelimelerin seçim sınırlamalarının belirlenmesi ve aktarılması meselesinin üzerinde hassasiyetle durulmuştur. Büyük bir oranda, kelime tanımlarında ifadenin sahip olduğu seçim sınırlaması bilgisine yer verilmiştir. Sözlükte verilen örnek cümleler de seçim sınırlaması bilgilerini pekiştirir nitelikte belirlenmiştir. Bu tutumun Türk sözlükçülüğüne iki farklı boyutta yenilik getirdiği görülmektedir. Bunlardan ilki sınıflandırma boyutudur.

4 Palmer (1976)’ın sınıflandırmasıyla isimlendirirsek “sözlük sınırlamaları” tartışmalarının “tamamıyla sözlük birimin anlamına bağlı olan sınırlamalar” ekseninde yapıldığı görülmektedir.

Çağdaş çalışmalar insan zihninin varlıkları ve kavramları sınıflandırma esasına göre algıladığını göstermiştir. Dolayısıyla söz varlığındaki yerinin tam olarak saptanmasında ilk aşama kelimenin dâhil olduğu sınıfın kesin olarak belirlenmesidir. Bu tespit Türkçe kelimeler için ayrı bir önem taşımaktadır. Çünkü genellikle bilineni tekrar etmemek düşüncesiyle KT'den önceki sözlüklerde Türkçe kelimelere yer verilmemiştir. Tanzimat dönemi sözlükleri arasında Türkçe kelimelere yer vermesi açısından ayrı bir öneme sahip olan Ahmet Vefik Paşa'nın *Lehçe-i Osmânî*'sinde bile özellikle sıkça kullanılan Türkçe kelimelerin çok yüzeysel şekilde tanımlandığı ve kelimenin hangi sınıfa dâhil olduğu bilgisinin tanımda açık olmadığı görülmektedir. *ağaç* ve *beşik* kelimeleri bu konuda örnek olarak ele alınabilir:

ağaç kelimesi *Lehçe-i Osmanî* (8)'de "ağan, büyüyen şey" şeklinde tanımlanarak içinde her türlü canlının yer alabileceği, tek sınırlığı [+BÜYÜMEK] olan belirsiz bir sınıfa dâhil edilmiştir. Şemsettin Sami ise *ağaç* kelimesini KT (38)'de "büyük ve sap ve dalları sert nebat" olarak tanımlayarak *nebat* sınıfı içine sokmuştur. Ayrıca bu tanımla *ağaç*'ın [+EBAT] (*büyük*) ve [+BİÇİM] (*sert dallı*) bakımından bu sınıf içinde yer alan diğer temsilcilerden farklı yönünü, anlam ayırıcılarını, göstermiş; böylelikle kavramı seçim açısından sınırlandırmıştır.

Benzer bir tutumla, *beşik* kelimesi de *Lehçe-i Osmanî* (51)'de herhangi bir sınıfa dâhil edilmeden "Türkîde bişmek, sallanmak, mehd, gehvâre" olarak tanımlanmıştır. Şemsettin Sami ise bu kelimenin anlamını "Küçük çocukları yatırıp sallayarak uyuttukları maruf kerevet, mehd, gehvâre" şeklinde vermiştir. Böylelikle kelimenin bir kerevet⁵ türü olduğunu vurgulamış, [+KULLANICI] (*küçük çocuk*), [+KULLANIM ALANI] (*yatırmak, uyutmak*) ve [+KULLANIM ŞEKLİ] (*sallamak*) açısından seçim sınırlamaları olduğunu ifade etmiştir.

Şemsettin Sami'nin Türk sözlükçülüğüne kazandırmış olduğu di-

5 Tahtadan yapılmış, üzerine minder ve şilte konarak oturulan veya yatılan yüksek sedir (MBTS).

ğer yenilik ise yukarıda verilen her iki örnekte de görüldüğü gibi bir kelimeyi tanımlarken mümkün olduğunca çok anlam ayırıcıya yer vermesidir. Böylelikle kelimeyi anlam yapısının mümkün kıldığı her yönüyle sınırlamaktadır.

2.1. KT'de seçim sınırlamalarının gösterimi

Şemsettin Sami seçim sınırlamalarının gösteriminde farklı yollar izlemiştir. Bunlar ana hatlarıyla (i) tanımlarla gösterim, (ii) örneklerle gösterim, (iii) parantez içinde gösterim, (iv) farklı puntolarla gösterim, (v) kısaltmalarla gösterim, (vi) zıt anlamlılarla gösterim, (vii) sahip olunmayan özelliklerle gösterim şeklinde 7 alt başlık altında incelenebilir.

2.1.1. Tanımlarla gösterim

Şemsettin Sami tarafından seçim sınırlamalarını okuyucusuna aktarmak için en çok izlenen yol, sınırları tanımlara dâhil etmektir. Tablo 1'de KT'de geçen tanımlar ve tanımlarda yer alan seçim sınırlamaları örneklendirilmiştir:

Tanım	Seçim Sınırlaması
<p>بوغچه دینلن } بوغچه حی بورکدن پیشیروب ساتان آدم.</p> <p><i>poğaçacı</i> s. Poğaç denilen börekten pişirip satan adam (KT 315, YKT 985).</p>	<p>[+ÜRÜN] (<i>poğaç</i>)</p> <p>[+GÖREV KAPSAMI] (<i>pişirmek ve satmak</i>)</p> <p>[+CİNSİYET] (<i>adam</i>)</p>
<p>پلائیہ } یاصی و اوزون ما- رانغوز رنده سی ، دمی رنده.</p> <p><i>plânya</i> s. Yassı ve uzun marangoz rendesi, demir rende (KT 357, YKT 985).</p>	<p>[+ SINIF] (<i>rende</i>)</p> <p>[+BİÇİM] (<i>yassı ve uzun</i>),</p> <p>[+KULLANICI] (<i>marangoz</i>),</p> <p>[+HAMMADDE] (<i>demir</i>)</p>

<p>پياز } س. فا. صوغان : پيازلى و سرکلى فاصوليه خاشلامه سى : فاصوليه پيازى . پياز } س. فا. صوغان : پيازلى و سرکلى فاصوليه خاشلامه سى : فاصوليه پيازى .</p> <p><i>piyaz</i> s. Fa. Soğan: Piyazlı kebab. = Tr. Zeytinyağ- lı ve sirkeli fasulye haşlaması: <i>Fasülye piyazı</i> (KT 365, YKT 985).</p>	<p>[ANA MADDE] <i>(fasülye)</i></p> <p>[YARDIMCI MADDE] <i>(zeytinyağı, sirke)</i></p> <p>[+YAPILIŞ BİÇİMİ] <i>(haşlama)</i></p>
---	---

Tablo 1: KT’de geçen tanımlar ve tanımlarda yer alan seçim sınırlamaları

2.1.2. Örneklerle gösterim

Şemsettin Sami KT’de tanımladığı her kelime için kullanım örneği vermemiştir. Vermiş olduğu örnekleri ise kelimenin seçim sınırlamalarını değil, daha çok kullanım alışkanlıklarını gösterecek biçimde seçmiştir. Bununla birlikte ender olarak tanımında seçim sınırlamalarını açıkça belirttiği kelimeler için de seçim sınırlamalarını vurgulayacak biçimde düzenlenmiş örneklere yer vermiştir (Tablo 2):

Tanım	Seçim Sınırlaması
<p>براقلى } س. بولايىق اوليوب صووبا هوانك حالى : بوصويك، بوكونكى هوانك براقلى نه سوزل . <i>berraklık</i> s. Bulanık olmayıp saf ve açık olan su veya havanın hâli: <i>Bu suyun, bugünkü havanın berraklığı ne güzel.</i> (KT 286, YKT 126)</p>	<p>[+ÖZNE] <i>(su veya hava)</i></p> <p>[+DURUM] <i>(bulanık olmayıp saf veya açık olan.</i></p>

Tablo 2: Tanımında seçim sınırlaması açıkça belirtilen kelimelerin örneklendirilmesi

Bununla birlikte anlam özelliği insan ya da insan dışı varlıklarla kullanılmasını gerektiren sözlük birimlerinde bu seçim sınırlamaları çoğunlukla tanıma yansıtılmadan örnekler yardımıyla verilmiştir (Tablo 3):

Tanım	Örneklerle Verilen Seçim Sınırlaması
<p>أَحْبَابٌ } سَدَج. عر. فد: حبيب. با: حبيب. = تر. فد. دوست، محب: او آدم احبابمدر؛ احبابجه فو. نیشورز.</p> <p><i>ahbap. sz. cm. Ar. fd: habîb. ba: habîb = Tr. fd. Dost, muhip: O adam ahbabımdır; Ahbabça konuşuruz. (KT 75, YKT 35)</i></p>	<p>[+İNSAN] (<i>adam</i>)</p>
<p>بِئْسَ مَا كَانُوا يَفْعَلُونَ } فل. اوصافتی، اوصانج بئس ما کتیرمک، بزکم، متنفر اولق، کلال کلک: ایشدن مقدم؛ بو یا شابله انسان عمرندن، جا. نندن بیقار.</p> <p><i>bıkmak fl. Usanmak, usanç getirmek, bezmek, müteneffir olmak, kelâl gelmek: İşten bıktım; bu yaşayışla insan ömründen, canından bıkar. (KT 331, YKT 131)</i></p>	<p>[+İNSAN ÖZNE] (<i>insan</i>)</p>
<p>أَوْتَمَّكَ } مض: اوتر. فل. ۱. الفرديسز و يالكز الحاله تغنى وترنم اتمك: قوشلر، ببیل، خروس اوتتمك؛ بو قناربه نهكوزل اوتبور. ۲.</p> <p><i>ötmek m̄z: öter. fl. 1. Lâkırdısız ve yalnız elhânla teganni ve terennüm etmek: Kuşlar, bülbül, horoz ötmek; bu kanarya ne güzel ötüyor. (KT 187, YKT 959)</i></p>	<p>[+HAYVAN ÖZNE] (<i>kuşlar, bülbül, horoz, kanarya</i>)</p>

<p>بوبرلی (ص. بوبر ساچلمش : بو کولباصدی چوق بوبرلی. مج. چوق بهالی.</p> <p><i>biberli</i> ş. Biber saçılmış: <i>Bu külbastı çok biberli</i> (KT 306, YKT 132)</p>	<p>[+YEMEK] <i>(külbastı)</i></p>
<p>چرخلی (ص. دوز بر تکرلکی ویا پروانهلی چرخلی اولان : چرخلی ماکینه .</p> <p>çarklı (çarhlı) ş. Döner bir tekerleği veya per- vaneli olan: Çarklı makine (KT 509, YKT 200).</p>	<p>[+MAKİNE] <i>(makine)</i></p>

Tablo 3: Tanımında seçim sınırlaması açıkça belirtilmeyen
kelimelerin örneklendirilmesi

2.1.3. Parantez içinde gösterim

Şemsettin Sami seçim sınırlamalarına sözlük birimin tanımının başında parantez içinde de yer vermiştir. Genellikle fiillerde hareketi gerçekleştiren ya da hareketten etkilenenin insan dışı belirli bir unsur olduğunda bu gösterim yoluna başvurmuştur (Tablo 4):

Tanım	Seçim Sınırlaması
<p>چوقوشمق (قوشلر) غاغا- چوقوشمق (لاش-ق. غاغا ايله اوريشوب اويناشمق، غاغا غاغايله طوتيشمق، ديدشمك .</p> <p>çukuşmak fş. (Kuşlar) gagalaşmak, gaga ile vuru- şup oynaşmak, gaga gagaya tutuşmak, didişmek (KT 522, YKT 225).</p>	<p>[+KUŞ] <i>(kuşlar)</i> [+ARAÇ] <i>(gaga)</i></p>

<p>اِچْمَك } مض : اِجْر. قة. (و اِج .) (دن) ۱ . (ما یع ی شبثی) آغز دن اِجْر یه چکمهک ، شرب ، نوش اِتمک : . صو اِچْمک . ۲ . (مفعول محذوف</p> <p><i>içmek</i> mız: içer. ft. ["iç"ten] 1. (Mayi bir şeyi) ağızdan içeriye çekmek, şurb, nûş etmek: <i>Su içmek</i> (KT 237, YKT 492)</p>	<p>[+İÇECEK] (Mayi bir şeyi) [+YÖN] (içeriye) [+YER] (ağız)</p>
<p>بۆگۆرْمَک } فل . (صیغیر و مانده و دودو گبی حیوان) باغرمق .</p> <p>bögürmek fl. (Sığır ve manda ve deve gibi) hayvan bağırmaq. (KT 318, YKT 150)</p>	<p>[HAYVAN NESNE] (Sığır ve manda ve deve vb. hayvan) [HAREKETİN TÜRÜ] (yüksek ses, bağırmaq)</p>

Tablo 4: Seçim sınırlamalarının parantezle gösterilmesi

2.1.4. Farklı puntolarla gösterim

Şemsettin Sami, madde başında ele aldığı kelimenin, anlamca çok benzemekle birlikte aralarında belirgin seçim sınırlaması farkı olan bir eş anlamlısı olması durumunda, okuyucuyu bilgilendirmek ve yanlış kullanımlara engel olmak amacıyla anlam özelliklerini tanımlamayı bitirdikten sonra eş anlamlısıyla arasındaki seçim sınırlılıkları farklarını daha küçük puntolarla, ek bilgi olarak açıklamıştır (Tablo 5):

Tanım	Seçim Sınırlaması Farkı
<p>إِخْطَارٌ { س.ذ. ع. ج: اخطأ. رات. «خطور» دن مص. افعال ۱. بر شیشی برینک خاطرینه کتیرمه، تذکیر: یارین درسه باشلايه جغمزى کندبسه اخطار ایتدم. ۲. بر آدمک ییلدیکی وغفلته کور مدیکی بر شیشی کوستروب نظر دقتی جب ایتمه: کیفیتی اخطار ایدن اولدی: اخطارات خالصانه سی نظر اعتباره آلدی. « اخطار » ک « تنبيه » دن فرق بودرکه: تنبيه مافوقدن مادونته، اخطار ايسه مادوندن مافوقه ویا اقراندن اقرانه اولور.</p> <p><i>iẖtar</i>. sz. Ar. cm. <i>iẖtârât</i> [“hutor” dan mş. <i>if’âl</i>] 1. Bir şeyi birinin haturına getirme, tezkîr: <i>Yarın derse başlayacağımızı kendisine iẖtar ettim.</i> 2. Bir adamın bilmediği ve gafletle görmediği bir şeyi gösterip nazarıdikkatini celp etme: <i>Keyfiyeti iẖtar eden olmadı; iẖtârât-ı hâlisânesi nazariitibara alındı.</i></p> <p>“<i>iẖtar</i>”ın “<i>tembih</i>”ten farkı budur ki: Tembih mafevkten madununa, iẖtar ise madunundan mafevkine veya ak-randan akrana olur (KT 81, YKT 499)</p>	<p><i>iẖtar</i> [+HAREKETİN YÖNÜ] (mafevkten madununa)</p> <p><i>tembih</i> [+HAREKETİN YÖNÜ] (madunundan mafevkine veya ak-randan akrana)</p>

Tablo 5: Seçim sınırlamalarının farklı puntolarla tanımlanması

2.1.5. Kısaltmalarla gösterim

Şemsettin Sami, özellikle Arapçadan dilimize giren kelimelerin Arapçada sahip olduğu seçme sınırlamalarının gösteriminde kısaltmalardan yararlanmışır. Bu yola bu tarz örneklerin sıklığı göz

sınırlaması açıklamada verilmemiştir. Bununla birlikte kelimenin tanımından önce diğer türdeki örneği ilgili kısaltmayla işaretlenerek verilmiştir. Teklik gösterimi için دف, çokluk için مج harfleri kullanılmıştır. Ayrıca Şemsettin Sami kelimenin çoğul hâlinde tekil hâlinden farklı anlam veya kullanım özellikleri varsa, bunları parantez içinde ek bilgi olarak vermiştir (Tablo 7):

Tanım	Seçim Sınırlaması
<p>آفت (شعر. جم: آفات. بلا، داهية. مصيبت. عمر. عشقته ابتلا بر مصيبت عد اولسان كوزل. دلبر: آفت جان آفت دوران آفت جهان. (بو ابكنجی معنايه جمی كلز.)</p> <p>آفات (شعر. جم: آفات. بلا، داهية. مصيبت. عمر. عشقته ابتلا بر مصيبت عد اولسان كوزل. دلبر: آفت جان آفت دوران آفت جهان. (بو ابكنجی معنايه جمی كلز.)</p> <p>آفات (شعر. جم: آفات. بلا، داهية. مصيبت. عمر. عشقته ابتلا بر مصيبت عد اولسان كوزل. دلبر: آفت جان آفت دوران آفت جهان. (بو ابكنجی معنايه جمی كلز.)</p> <p>آفات (شعر. جم: آفات. بلا، داهية. مصيبت. عمر. عشقته ابتلا بر مصيبت عد اولسان كوزل. دلبر: آفت جان آفت دوران آفت جهان. (بو ابكنجی معنايه جمی كلز.)</p> <p>afet ss. Ar. cm: âfât. Belâ, dâhiye, müsibet. ar. Aşkına iptilâ bir musibet addolunan güzel, dilber: Âfet-i cân, âfet-i devrân, âfet-i cihan. [Bu ikinci manaya cemi gelmez.] (KT 43, YKT 30)</p> <p>afat ss. Ar. fd: âfet. Mesâ'ib, belâlar; âfât-ı semâ'iyye = Feleğe isnadı mutata olan büyük dâhiyeler (KT 42, YKT 30).</p>	<p>[+SAYI]</p>

Tablo 7: Arapça kökenli kelimelerin tekil ve çoğul hâli ile ilgili seçim sınırlamalarının kısaltmalarla gösterimi

2.1.6. Zıt anlamlılarla gösterim

Şemsettin Sami çok ender olarak seçim sınırlamalarını sözlük birimlerin kendi anlam sınırlayıcıları ile değil, kelimenin zıt anlamlıları ile aktarmıştır (Tablo 8):

Tanım	Seçim Sınırlaması
<p>آچیق } ص. (« آچیق ، دن) ۱. قبالینک ضدی ، مفتوح ، کشاده : آچیق قپو ، او ، صندوق . ۲. مسدود اوایان ،</p> <p><i>açık</i>. ş. [“açmak”tan] 1. Kapalının zıddı, meftûh, küşâde: <i>Açık kapı, ev, sandık</i>. (KT 23, YKT 26)</p>	[X KAPALI]
<p>یومشاقلق } س. ۱. سرتلك وقا. تیلق ضدی ، نمو. مت ، نرمی : شلته نک ، صاجک ، الک یومشاقلق . ۲. یواشاق ،</p> <p><i>yumuşaklık (yumuşaklık)</i> s. 1. Sertlik ve katılık zıddı, nü’ûmet, nermî: Şiltenin, saçın, elin yumuşaklığı. (KT 1571, YKT 1356).</p>	[X SERT]
<p>آلت } س. ۱. اوست مقابلی ، زیر ، تحت : یرک اوستی ده بر آلتی ده بر . ۲. آرقه ، کری ،</p> <p><i>alt</i> s. 1. üst mukabili, zîr, taht. (KT 49, YKT 52)</p>	[X ÜST]

Tablo 8: Seçim sınırlamalarının sözlük birimin zıt anlamlıları ile verilmesi

2.1.7. Sahip olunmayan özelliklerle gösterim

Şemsettin Sami nadiren okuyucuya madde başı kelimelerin seçim sınırlamalarını kendine özgü anlam sınırlayıcılarını vererek değil, kelimenin sahip olmadığı özellikleri belirterek aktarmıştır (Tablo 9):

Tanım	Seçim Sınırlaması
<p>قَبَالِي } يا قبالو . ص . ١ . آجیق اولیان، قبانس، مسدود: قبالی قبو، بنجره، قبان، کوز.</p> <p><i>kapalı</i> ş. 1. Açık olmayan, kapanmış, mesdûd: Kapalı kapı, pencere, kapak, göz. (KT 1052)</p>	[-AÇIK]
<p>دُوز } (تھ. توز) . ١ . اینیشی بوئیشی و چقوری تپسی اولیان، مستوی، مسطح: دوز یر، دوز یول. ٢ . دوزلش،</p> <p><i>düz</i> ş. [T_k tüz] 1. İnişi yokuşu ve çukuru tepesi olmayan, müstevi, musattah: Düz yer, düz yol. (KT 625, YKT 286)</p>	[-ENGEBE], (<i>iniş, yokuş, çukur, tepe</i>)
<p>أَبَد } س.د. ع.ر. ج: آباد. صدوکی اولیان زمان مستقبل . مقابلی ازل (ابتدائی اولیان زمان ماضی). الی الابد = الی</p> <p><i>ebet</i> sz. Ar. cm: âbâd. Sonu olmayan, zamân-ı müstakbel, mukabili: ezel (iptidası olmayan zamân-ı mâzî) (KT 65, YKT 290).</p>	[-SON]

Tablo 9: Seçim sınırlamalarının sözlük birimin sahip olmadığı anlamlar özellikleriyle verilmesi

3. Sonuç ve Değerlendirme

Şemsettin Sami'nin KT'de seçme sınırlamaları kullanımı konusunda takınmış olduğu tutum, onun düşünce dünyası, dil ve sözlükçülük anlayışıyla paralel olarak değerlendirilmelidir. Şemsettin Sami Türklük bilincinin ve Türk dilinin gelişmesi için çok büyük hizmetler vermiş bir aydındır. Objektif bir dil bilimci gözüyle çok köklü bir dil olmasına rağmen Türkçenin neden yeterin-

ce gelişemediğini, 1881 gibi, erken denebilecek bir dönemden itibaren sorgulamaya başlamış ve bunun başlıca sebeplerinden biri olarak Türkçenin tarih boyunca süreklilik arz eden bir ortak edebî dil olamamasını görmüştür⁶. Bu sorunun hem toplumsal hem de bilimsel boyutları bulunduğunu savunmuş ve her iki açıdan da çözüm önerileri üretmiştir⁷.

Toplumsal eleştirisinin odak noktası ecdadımızın diline karşı özensiz yaklaşımıdır. Ona göre ortak bir edebî dil olabilmesi için Türkçeye sıkıca sarılmış bir topluma ihtiyaç duyulmaktadır. Şemsettin Sami tespitleri doğrultusunda, vermiş olduğu eserleriyle Türk dili konuşurlarında bir dil bilinci tesis etmeye çalışmış ve Osmanlı toplumunda “Türk” ve “Türkçe” kavramlarına hak ettiği saygınlığı yeniden kazandırmak için mücadele etmiştir.

Şemsettin Sami’ye göre ortak bir edebî dil olmamasında Türk dili ile ilgili bilimsel çalışmaların yetersizliği de çok önemli bir rol oynamaktadır. Ortak bir edebî dil hâline getirebilmek için öncelikle Türkçenin söz varlığının tümüyle ortaya koyulmasına, gramer kurallarını bütünüyle içine alan muntazam bir dilbilgisi kitabına, Türkçenin bütün söz varlığını içeren sınırları belirlenmiş, mükemmel bir sözlüğe ve düzenlenmiş imlâ kurallarına ihtiyaç vardır⁸.

Şemsettin Sami’ye göre ortak bir edebî dilin oluşumuna katkı sağlayacak mükemmel sözlüğün “içerik”, “usul” ve “düzen” açısından yetkin olması gerekir. Usul ve düzenlemeden kastı sözlüğün okuyucunun aradığı bilgiye tam ve hızlı ulaşacağı şekilde düzenlenmesi ve madde başında yer verilen kelimenin her boyutuyla incelenerek söz varlığındaki yerinin tam ve doğru şekilde belirlenmesidir. Kendisinden önce yazılmış sözlükleri bu açıardan ele-

6 Şemsettin Sami “Lisân-ı Edebîmizin İntihabı”, *Sabah*, Nu: 3146 4 Rebiülahir 1316/10 Ağustos 314/22 Ağustos Efrenci 98, s.3. (Topaloğlu, 2012: 243-250).

7 Şemsettin Sami, “Lisan ve Edebiyatımız”, *Tercüman-ı Hakikat ve Musavver Servet-i Fünûn, Nüsha-i Fevkalâde*, İstanbul,1313, s. 89-91 (Topaloğlu, 2012: 219-225)

8 Şemsettin Sami, *Kamus-ı Türkî Kamus-ı Arabî, Servet-i Fünûn*, c. 18, nr: 462; Şemsettin Sami “İfâde-i Merâm”, (KT 3-9)

tirmiştir⁹. Bu eleştiriden Şemsettin Sami'nin seçim sınırlamalarını bir düzenleme ve usul meselesi olarak gördüğü ve mükemmel bir sözlükte bu konuya çok özen gösterilmesi gerektiğini düşündüğü anlaşılmaktadır.

Şemsettin Sami'nin KT'yi kaleme almasının temel sebebi de var olan eksiklikleri gidererek, Türkçenin "yaşayan dille" sınırlandırılmış, mazbut bir sözlüğünü oluşturmak böylece Türk dilinin sınırlandırılması, iyileştirilmesi ve kullanım yanlışlarının tespiti açısından dil davasına hizmet etmektir¹⁰.

Şemsettin Sami KT ile hayalindeki sözlüğe kısmen ulaşmıştır. Türkçenin sadeleşmeye duyduğu ihtiyacı ilk dile getiren öncü isimlerden biri olan Şemsettin Sami, bir dil planlamacısı rolü üstlenerek KT'ye o dönem Türkçesinde kullanılan fakat tam olarak yerleşmemiş Arapça ve Farsça kelimeleri almamıştır. Böylece bunların kullanılmamasını ve dilden atılmalarını sağlamayı hedeflemiştir. Ayrıca Arapça ve Farsça kelimelere karşılık kullanılmasını sağlamak amacıyla eserinde Doğu Türkçesinde yaşayan fakat Anadolu'da unutulmuş bazı kelimelere de yer vermiştir. Bununla birlikte objektif bir bilim adamı olarak sözlükçülük anlayışını ve sözlüğünü değerlendirdiği KT'nin ön sözünde, eserini Türkçenin söz varlığını tam olarak içine almaması açısından eleştirmiş; Türk dilinin asıl söz varlığı henüz tamamen tespit edilmediğinden eserinin bu yönde mükemmel olduğunu iddia edemeyeceğini belirtmiştir. Fakat yaklaşık 20 sene boyunca sözlükçülükle ilgili olması ve bu alanda uzmanlaşmasıyla eserinin usul ve düzenleme yönünden kusursuz olduğunu ifade etmiştir¹¹. Döneminde çok eleştiri alsa da (Levend, 1969: 89-91), KT'nin Batıda yayınlanan çağdaş sözlüklerden usul ve düzenleme yönünden daha da üstün olduğu ve bu noktada çağdaş Türk sözlükçülüğünün gelişimine

9 *Lehçe-i Osmânî'*yi ilmî değer açısından takdir etmekle birlikte usul ve düzenleme yönünden eleştirmektedir. Ona göre bu sözlükte kelime anlamları birbirinden ayrılmamış, layıkıyla açıklanmamış ve örneklerle izah edilmiştir (Şemsettin Sami "İfâde-i Merâm", KT 7).

10 age., s. 3.

11 age., s.8.

büyük katkı sağladığı günümüzde bu alanda çalışan herkes tarafından kabul edilen bir gerçektir (Yavuzarslan, 2010).

KT'de Şemsettin Sami'nin usul ve düzenleme açısından mükemmeliyeti sağlamak için vermiş olduğu emeğin izleri kelimelerin seçim sınırlamalarının ifade edilmiş tarzında da kendini göstermektedir. Madde başı kelimelerin tanımlanma üslubu incelendiğinde, Şemsettin Sami'nin çağdaşı sözlüklerden farklı olarak KT'de yer alan kelimelerin seçim sınırlamalarını düzenli ve dikkatli bir şekilde açıklamasından, uzman bir sözlükçü olarak kelimelerin söz varlığındaki yerinin tam ve doğru biçimde ortaya koyulmasında seçim sınırlaması bilgisinin önemini idrak ettiği anlaşılmaktadır. O, seçim sınırlamalarını kelimelerin hem anlam, hem kullanım yönü üzerinde vermiş olduğu detaylı bilgiler ve örnek cümlelerle okuyucusuna net bir şekilde aktarmıştır. Düzenlemeye vermiş olduğu öneme paralel olarak kelimelerin seçim sınırlamalarını belirtmede kendine özgü sistematik bir takım yollar geliştirmiştir. Seçim sınırlamalarına karşı bu tutumu onun Türk sözlükçülüğüne getirmiş olduğu önemli yenilikler arasındadır.

Kamus-ı Türkî'den Yapılan Alıntılarda Geçen Kısaltmalar

Ar.: Arabî	fl.: fi'l-i lâzım	s.: isim
ba: bakıla, müracaat ve nazar oluna	fş.: fi'l-i müşâreket	sf.: ism-i fâil
cm.: cemi	ft.: fi'l-i mutâva'at	ss.: ism-i mü'ennes
Fa.: Fârîsî	mş.: mastar	sz.: ism-i müzekker
fd: müfret	mz.: muzâri	Tr.: Türkçe

İşaretler

-: Sahip olunmayan seçim sınırlaması	X: Zıt anlamlı	[]: Kavram alanı	+: Seçim sınırlaması
--	--------------------------	-----------------------------	--------------------------------

Kaynaklar

- Ahmet Vefik Paşa, *Lehçe-i Osmanî*, (Haz. Recep Toparlı), TDK Yayınları, Ankara, 2000.
- Aksan, Doğan, *Anlambilim (Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi)*, Engin Yayınevi, Ankara, 2009.
- Ayverdi, İlhan, Kubbealtı Lügati (2008). *kerevet*, Erişim adresi: <http://lugatim.com/s/kerevet>, 17.08.2018 = MBTS.
- Bierwisch, Manfred, "Semantics", (Ed. John Lyons), *New horizons in linguistics*, Penguin Books, Harmondsworth, England, 1970, s. 166–184.
- Chomsky, Noam, *Aspects of the Theory of Syntax*, M.I.T. Press, Cambridge, Mass. 1965.
- Cruse, David Alan, *Lexical Semantics*, Cambridge UP, Cambridge, 1986.
- Cruse, David Alan, *A glossary of semantics and pragmatics*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2006.
- Herbst, Thomas, "What are collocations: sandy beaches or false teeth?", *English Studies*, 77(4), 1996, s. 379–93.
- Jackson, Howard ve Zé Amvela, Etienne, *Words, Meaning and Vocabulary: An Introduction to Modern English Lexicology*, Cassell, London, 2000.
- Jeffries, Lesley, *Meaning in English: An Introduction to Language Study*, Palgrave, Houndmills, 1998.
- Katz, Jerrold J. ve Fodor, Jerry A. "The structure of a semantic theory", *Language*, 39:2/1, 1963, s. 170-210.
- Leech, Geoffrey, *Towards a Semantic Description of English*, Longman, London, 1969.
- Levend, Ağâh Sırrı, Şemsettin Sami, Ankara: TDK Yayınları, 1969.
- Litkowski, Kenneth C. "Computational Lexicons and Dictionaries", (Ed. Keith Brown): *Encyclopedia of Language & Linguistics*, Oxford: Elsevier, 2nd edition, 2006, s. 753–761.
- Lyons, John, *Semantics*, Cilt 1, Cambridge UP, Cambridge, 1977.
- Mechura, Michal, *Selectional Preferences, Corpora and Ontologies*, University of Dublin, Basılmamış Doktora Tezi, 2008.

- Palmer, Frank, Robert, *Semantics*, Cambridge, Cambridge University Press, 1976.
- Pilten, Şahru, *Türkçede Eş Anlamlılık*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Basılmamış Doktora Tezi, 2008.
- Pilten, Şahru, "Türk Dilinde Varsayılan Anlam", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 6, Sayı 1, Mart, 2009, s. 59-73.
- Pilten, Şahru, "Orhon Yazıtlarında Seçmesel ve Eş Dizimsel Sınırlamalar", *III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu*, Cilt 2, 2011, s. 669-680.
- Pilten, Şahru, *Türk Dilinde Izdırap Söz Bilgisi: Bir Eş Anlamlılık İncelemesi*, TDK Yayınları, Ankara, 2013.
- Şemsettin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1989. =KT
- Şemsettin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, (Haz. Yavuzaslan Paşa), TDK Yayınları, Ankara, 2015. =YKT
- Topaloğlu Yüksel, Şemsettin Sami Süreli Yayınlarında Çıkmuş Dil ve Edebiyat Yazıları, İnceleme Metin, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2012.
- Yavuzaslan, Paşa "Türk Sözlükçülük Geleneği Açısından Osmanlı Dönemi Sözlükleri ve Şemseddin Sâmî'nin Kâmûs-ı Türkî'si", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 44 (2), Ankara, 2004, s. 185-202.